

Ігор Немчинов

НЕМЧИНОВ Ігор Геннадійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії.

ПІД ТИСКОМ З ПІВНОЧІ НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ.

Для української культури властива традиція «відкладеного вибору», коли відповідь на принципове філософське питання кожного разу виявляється не остаточною, а стає своєрідним перенесенням «справжньої» чи «останньої» відповіді на майбутнє. Яскравим прикладом такого «відкладання» є Переяславські угоди 1654 року й взагалі — українсько-російські взаємини. Із року в рік вони опиняються в центрі уваги, піднімаючи у черговий раз дискусію про відносини двох країн у політичному, економічному, культурному, цивілізаційному контекстах.

Свого часу над політико-економічними аспектами українсько-російських відносин плідно попрацювали В. Гришко, М. Грушевський, М. Демкович-Добрянський, М. Костомаров, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблін. Значною мірою ця тема піднімалася у контексті розповсюдження на південь ідеї про «Москву — Третій Рим».

Культурно-цивілізаційні засади відносин України та Росії розглядалися у працях М. Грушевського, М. Демковича-Добрянського, М. Костомарова, І. Лисяка-Рудницького, Н. Яковенко.

Нарешті, багато літератури присвячено самій Переяславській раді. Можна назвати праці І. Лисяка-Рудницького, В. Горобця, М. Поповича та ін.

Проте історіософське підґрунтя української самоідентифікації під впливом російського проникнення на українські землі залишається мало дослідженим та неартикульованим. Тут значною мірою переважають емоції та політична складова досліджень цієї теми. Саме тому ми вбачаємо мету своєї статті в історико-філософській реконструкції подій XVII — XVIII ст.

Саме метод філософської реконструкції дозволить нам перевірити нашу гіпотезу про те, що через збігання інтересів української шляхти та російського дворянства економічне розшарування розводило українців не просто в політичному, але й у культурному плані. Залишившись без еліти у той час, коли в Європі відбувалося формування модернових націй, українці виявилися осторонь націотворчих процесів. Беручи до уваги те, що розвиток самосвідомості неможливий без участі в цих процесах міст, які тоді були польсько-німецько-єврейськими на Галичині, російськими — на українському Сході, початок складання української свідомості не міг пройти повз захоплення етнографією, але значно пізніше, ніж у Європі. Це, у свою чергу, призвело до гальмування процесу виникнення модерної національної самосвідомості.

Слід також взяти до уваги, що ця стаття є частиною низки статей з проблеми української ідентичності.

1.

Про Переяславську Раду було написано так багато, що її справжній зміст, здається ніколи не буде реконструйовано. Звичайно, не стільки в історичному, скільки у історіософському сенсі. Якщо у середовищі фахівців це можна хоча б спробувати зробити, то щодо масової свідомості годі й сподіватися. Принаймні найближчі десятиріччя, бо настільки укорінився стереотип одностороннього сприйняття цієї події.

Важко сказати, наскільки далекоглядною була політика царя, що намагався долучити українські землі до своєї держави, не думаючи про наслідки, і як далеко планував зайти у своїх стосунках з ним Хмельницький. Однак сталося те, що сталося.

Головна проблема, здається, полягала в тому, що українці та росіяни вкладали принципово різний зміст у підписані документи. У той час, коли Хмельницький не бачив у переяславських угодах суттєвих обмежень своєї самостійності, московський цар вважав їх якщо не остаточним, то вирішальним документом у процесі втягнення України до московської орбіти.

Такі розбіжності диктувалися надто великими відмінностями в організації життєвого ладу у Московщині та в Україні.

Як зазначає М. Костомаров, *«в Московском государстве считали наравне, что служит государству, что быть холопом: последнее казалось сноснее; правительство постоянно должно было, ради удержания на службе дворян и детей боярских, запрещать им вступать в холопство к боярам»* [11, с.37].

Звичайно, українці більше переймалися питаннями особистої свободи та гідності. Залишки старовинних споминів про волю та польське розуміння лицарства змішувалися тут й продукували те розуміння вільної людини, яке й відповідало самій суті поняття «вільний козак».

Протилежне сприйняття світу не могло не накласти відбиток й на тлумачення угоди. Для нас же зберігся не самий Переяслав як феномен українсько-російських стосунків, а його міфологізований образ.

Цілком слушно зауважує І. Лисяк-Рудницький: «Мотивом Переяславської угоди було не те, що український народ буцімто прагнув об'єднатися з російськими братами, а розуміння козацькою елітою поточних політичних інтересів своєї країни. Цілком природно, що партнери України (у даному випадку — Москва) також дбали про власні інтереси і прагнули забезпечити собі максимальні переваги, звичайно, за рахунок України» [16; с.1, 73]. Не більше і не менше.

Москва бажала, щоб проголошення акту про взяття України під руку царя відбувалось у Києві поблизу Софії (там, де зараз стоїть пам'ятник Хмельницькому). Але гетьман вирішив підписати угоду в Переяславі, тим самим ніби дбаючи про плинність домовленостей.

Треба сказати, що абсолютизацію Переяслава було проведено лише у 1954 році. Хоча й до того будь-який виступ проти угоди виставлявся російською владою як зрада. Проте ще за життя Хмельницького було зроблено спробу утворення політичного та військового союзу, до якого мали увійти Швеція, Прусія, Трансильванія, кальвіністські сили у Литві, а також Туреччина з її васалами Молдавією та Волощиною.

Як не дивно, але саме підписанням угоди з Московією українською владою було закладено підмурок постійної схильності до утворення або принаймні участі у блоках та діях, які спрямовано проти Росії. Уже одразу після передчасної смерті Б. Хмельницького українці зробили спробу повернути, як сказали б зараз, вектор своєї геополітичної орієнтації на 180 градусів.

2.

І. Виговський, який став гетьманом у 1657 році, волів би врівноважити московський вплив польським. Тож у 1658 році було підписано Гадяцьку унію, що передбачала польсько-українську федерацію. Нарешті, схаменулася й Польща, добре розуміючи, до чого може призвести підсилення Москви за рахунок України. Але було запізно.

Того ж року під Конотопом Виговський розтропив московське військо. Москву охопила паніка. Але навіть ця військова перемога не мала політичних наслідків. По-перше, Виговський з недовірою (цілком слушною) ставився до поляків і не бажав вирішувати українським коштом їхню суперечку з Московщиною. По-друге, він прагнув зіграти на протиріччях між ними шляхом комбінації з коаліціями. Тож комплекс цей («кошмар коаліцій») остаточно вкорінився у політичну свідомість українців.

Гадяцька унія не була схвально сприйнята масами. Надто великою виявилася ненависть до поляків, а рани війни ще не зовсім загоїлися. Люди якимось терпіли загравання Хмельницького з татарами, але союз Виговського з поляками — це вже було занадто.

Поразка місії Виговського визначила подальшу ходу подій. Ще чверть століття українці намагалися боротися на два фронти. Однак, їхня поразка була вирішена наперед. Підписання у 1681 році Бахчисарайського миру та у 1686 році миру між Московщиною та Польщею призвело

до поділу України між сусідніми державами.

Далися взнаки непослідовність та самовпевненість Туреччини та Польщі. Вони мали б бути зацікавлені в існуванні України у якості буферу між ними та Московією. Замість цього вони свідомо пішли на співдотик з Московщиною, що зробило їх приреченими на поразку в змаганні з державою, що набирала ваги. Але ж яка прикра доля спіткала Україну. Як легко виявилось з «буферу» перетворитися на ніщо...

Опинившись роз'єднаними, українці все ж мали намагатися зберегти свою ідентичність. За відсутності єдиних території, мови, господарства, політичної організації, роль головного чинника національної єдності повинна була зіграти історична пам'ять. Але розуміння історії також не може бути позбавлене суб'єктивних нашарувань. Більше того, саме ці нашарування (інтерпретації історії) і є певною мірою самою історією.

Унія свого часу підсилила у середовищі православних пошуки історичного коріння, які привели їх до часів Київської Русі. Але монополія на неї була у той час уже в руках Москви. М. Грушевський пише про те, що Москва об'єктивно не була наступницею Києва. Але ж суб'єктивно таки була. Таким чином, визнання «руськості» приводило до «москвофільства». У 1654 році в Переяславі зустрілися два народи й постала проблема: або вести свою лінію, не наголошуючи на схожості за київських часів, або розчинитись у єдиній «пранації», а відтак — у московському народі. Вибір було зроблено, але не українцями, а московською владою.

3.

Образ єдиної Русі, який з'єднував українців з Московією у єдине ціле, роз'єднував їх з Польщею. Але завдяки пам'яті про Литовсько-Руську державу, не навідріз, а в межах «третього народу», у складі польсько-литовсько-руської конфедерації.

Наголос, зроблений на першому або на другому чинникові, протиставляв дві субкультури, що змагалися за головування. Узурпація Московією спадщини Київської Русі надавала перевагу «москвофільській» субкультурі, що визначило стійку симпатію більшості українців до Москви та антипатію до Польщі. Тим більше, що з поляками склалися дуже напружені стосунки, а з Московщиною — майже ніяких.

Вирішення суперечки між двома векторами українського розвитку залежало не тільки від внутрішніх, але й від зовнішніх чинників. Одним з них було піднесення Московщини у другій половині XVII ст.

Деспотизм, на засадах якого будувалася московська влада, залишився їй у спадок від татар, а з київської традиції на північ перемістилися саме державницькі риси. Почуття релігійного месіанізму призвело до релігійної ізоляції країни та націоналізації церкви. Військові потреби змушували стимулювати зростання чисельності «службового стану», що не йшло на користь економічному розвитку. Ізольованість та незвиклість до спілкування з іноземцями призводили до ксенофобії та «невігластва» серед московських мешканців. Все це надто мало нагадувало київські часи. Можна сказати, що Московське царство у культурологічному сенсі не тільки не було спадкоємцем Київської Русі, але й певним запереченням її головних настанов, зокрема торговельних, правових та культурних.

Польща, не відділена ані морем, ані лісами та річками, які б могли завадити спілкуванню, розвивалася зовсім на інших засадах. Державність тут будувалася за західними зразками. Католицький месіанізм врівноважувався ідеями Реформації. А рівень культури та свобод, як вони розумілися тієї доби, був незрівнянно вищий за московський. Тож провідні верстви українства могли робити вибір між свободою та порядком, певною напругою та відносним спокоєм. У їхній свідомості не могла не скластися дивна мішанина з пропозицій, які надходили з Півночі та із Заходу, що унеможливлювало остаточний вибір, постійно відкладало рішучий крок у той чи інший бік. У свою чергу, це давало можливість Польщі та Росії діяти з позиції сили, заганняючи прагнення встановити ідентичність українців углиб самосвідомості, ставлячи їх у ситуацію, коли вони, обернені у бік Росії, завжди, принаймні одним оком, озиралися у бік Заходу й навпаки.

Дві пропозиції: європейська (історична напруга, культурне зростання, розвиток особистісних прав та свобод) та московська (порядок та гарантована силою держави

стабільність) — стали перманентною проблемою української самоідентифікації. За будь-яких часів вибір однієї з них не означав нехтування другою.

4.

У 1667 році було підписано Андрусівський мир. Подія, яка цілком однозначно тлумачиться російськими істориками як позитивна, для України обернулася справжньою національною катастрофою — її було поділено між Польщею та Московщиною.

Треба сказати, що єдиною можливістю хоч якось змінити ситуацію була спроба опертися на Туреччину — дався взнаки досвід співіснування з кочовим Полем та ісламським світом. Проте мало хто мав сумніви щодо ненадійності турків. Бахчисарайський договір, підписаний між Московщиною та Портою у 1681 році та договір між Москвою та Польщею у 1686 році остаточно розділили українські землі між сусідами: Москвою, Польщею та Туреччиною. Звісно, що турки отримали майже виключно землі, тоді як Польща та Москва — разом із землями й самих українців.

Частина українців, яка опинилася під польською владою, й не могла або не хотіла асимілюватися, заходила боротися проти шляхти, відчуваючи при цьому тяжіння до Москви як єдиної альтернативи. Українці, котрі мешкали в Гетьманщині та на Слобожанщині, попри пам'ять про різанину, вчинену Петром, завзято служили Росії, а Катерину II, за наказом якої було остаточно зруйновано Січ та завершено закріпачення селян, називали «мамою». При цьому будь-яка акція, спрямована проти російського панування, у масовій свідомості мала асоціюватися зі зрадою не Росії, а передусім Україні, бо москалів пересічні українці ненавиділи. Згадаймо участь козаків у поході поляків на Москву у Смутні часи та сумну славу Мазепи.

Інтерес української правобережної шляхти полягав у входженні до польських вищих кіл, лівобережної — до російських. Остання до того ж мусила доводити свою шляхетність, аж поки Катерина не зрівняла її у правах з російським дворянством у 1785 році (чи не тому й отримала титул «мами»?).

Так було закладено традицію інкорпорації українців у традицію сусідів, за якої зовнішні орієнтири відіграють вирішальну роль. Залишившись майже без своєї аристократії, український народ складався, як казали у ті часи, «із самих тільки хлопів та попів».

Звичайно, це було значною мірою перебільшенням. У часи так званої Руїни й пізніше з'являлися постаті людей, які досить високо підносили рівень української самосвідомості. Варто пригадати І. Мазепу (спроба здобути незалежність, спираючись на іноземну допомогу — нова традиція української визвольної боротьби, яка набула розвитку у ХХ ст.), П. Орлика (першого українського емігранта, автора оригінального проекту конституції), К. Разумовського (з яким асоціюється пора «золотої осені автономії»).

Однак, не одне покоління українців слідом за російськими (та й радянськими) ідеологами щиро вважали Мазепу зрадником, а річницю битви під Полтавою святково відзначають і досі. Діяльність Орлика відома мало, а Разумовський відомий здебільшого як фаворит імператриці Єлизавети.

5.

Можна сказати, що вихідці з України відіграли провідну роль у розірванні національно-релігійного світу Московщини. Причинами цього значного впливу можна вважати три: Київ, на відміну від інших земель на захід від Москви, був православним — по-перше; Київ ніколи не розривав стосунків із Заходом — по-друге. Нарешті, грецька церква переживала такі скрутні часи, що не могла залишатися взірцем для москвичів. С. Зеньковський, зокрема, зазначає, що поведінка греків, які приїздили до Москви, була настільки жахливою з моральної та релігійної точки зору, що викликала великий гнів у московських церковних людей [9, с.160 — 163].

П. Пекарський писав: «Київська ученість мала перевагу, бо за нею було право давності; тим часом європейське просвітництво, внаслідок історичних причин, засвоювалося важко» [7, с.101].

Переяславські угоди відкрили доступ до Москви освіченим людям з України. Як би ми не оцінювали зусилля С. Полоцького, С. Яворського, Ф. Прокоповича, Є. Славинецького,

С. Зизанія, І. Вишенського та інших, ми повинні розуміти, що вони були здатні відкрити нову добу у просвітництві Росії. Вони могли принести західну альтернативу до російського історіософського та культурного діалогу. Але їхня діяльність призвела до розколу російської свідомості та унеможливила їхню працю на розвиток української самосвідомості.

По-перше, тому, що вони апелювали не стільки до народу, скільки до влади, чияю прихильністю широко користувалися. По-друге, тому, що їхнє вчення залишалося для дуже багатьох росіян «прибулим». Для Авакума всі вони були «латинянами»: *«Блюдитесь, правовернии, злых делателей: овчеобразные волки Симеон и Епифаний. Знаю я Епифана римлянина до моря, егда он приехал из рима... А Семенка чернец оттоле же выехал, от римского папежа, в одну весну со мною, как я из Сибири выехал»* [8, с.331]. Тут видно чисто просторове (Схід — Захід, Сибір — Рим) протиставлення появи Авакума та Полоцького зі Славинецьким.

У результаті їхньої діяльності з'явилося те російське ставлення до українців, яке побутує в російській думці й зараз. Українці за нею — схиблені росіяни, яких треба вчити розумові. Зусилля, які могли бути спрямовані на піднесення власної культури, були витрачені на чужу, яка їх не сприйняла. Навпаки, просвітницькі ідеї під впливом обставин поступово перетворилися на типово державницькі у російському специфічному розумінні цього терміна.

6.

XVIII століття, яке почалося грандіозними подіями петровських реформ, продовжилося «золотою» добою Катерини II. Парадна Росія набувала все більш пишного вигляду. Її просування на Південь було вдалим та підносило країну до розряду наймогутніших європейських держав. Тріумфальне оволодіння північним Причорномор'ям мало велике ідеологічне значення для формування не тільки української, але й передусім російської ідентифікації. Росія наче поверталася до свого візантійського коріння й одночасно до «київської спадщини». Можна сказати, що Катерина закінчувала справу своїх попередників — «збирання земель». Граф Сегюр прямо визнає, що Катерина заснуванням Севастополя завершила на Півдні те, що Петро розпочав на Півночі.

Сама топоніміка Тавриди та Новоросії мала б вказувати на вірність грецькій традиції, а принципове найменування святого Володимира Першим — залучати київське минуле до російської традиції разом з доведенням прав Росії на ці землі. Храповицький передає слова Катерини у Кременчуці: «Шкода, що не тут побудований Петербург; бо ж, проїжджаючи ці місця, уявляються часи Володимира I...» [26, с.20]. Катерина проводить лінію від Києва до Петербурга, витягуючи вздовж неї російську історію навіть раніше за самих істориків.

«Нумерація» у контексті російської імперської традиції набуває неабиякого значення. До Петра російські царі мали ім'я, по батькові та прізвисько, як-от Іван Васильович Грозний. Це пояснюється тим, що по-перше, до 1700 року Московщина сплачувала данину кримському ханові (це вимагало «боярського» найменування царів до 1720 року, коли було підписано «вічний мир» з Туреччиною і цар Петро Олексійович став Петром I), по-друге, таке іменування царів мало підкреслювати традицію, свідчити про вірність заповітам давнини. О. Панченко зазначає, що, «назвавши себе Першим, чому в російській історії не було прецеденту і що викликало зовсім-таки апокаліптичний жах старомосковської партії, Петро тим самим підкреслив, що Росія за нього рішуче та безповоротно перетворюється» [18, с.103]. З тієї ж причини Катерина була «Другою». А їхні «прізвиська» натомість тотожні — обидва «великі».

Як свого часу столицю було перенесено з Москви до Санкт-Петербурга з метою кинути виклик Європі та внутрішній старій традиції (про перенесення столиці з Москви до Вологди думав ще Іван Грозний, щоправда, обмежившись від'їздом до Архангельська), Катерина цілком серйозно розмірковувала над тим, щоб перетворити на столицю Катеринослав. З огляду на усталену традицію перейменувань цей крок був би цілком слушним. «Катеринослав, столиця намісництва, яке обіймає Тавриду (тобто переймає відповідальність за грецьку та візантійську спадщину), кидає виклик Європі» [18, с.103].

Росія проводила типову колонізаторську політику на нових землях, які почали посилено заселятися «єдиновірцями» (вірменами та греками з Північного Кавказу). Тоді ж активно

змінювалася місцева топоніміка. Так виник, зокрема, й сам Катеринослав (1783) (цікаво, що справу перейменувань продовжили наступники Катерини: Павло I з відомих причин не надто бажав увічнення пам'яті Катерини тож назвав Катеринослав Новоросійськом, а Олександр I повернув місту попередню назву). Після підкорення росіянами Криму Кафа стає Феодосією (1783). У 1785 році на місці старовинних міст Балаклава, Інкерман та Корсунь засновується Севастополь. На місці зруйнованої фортеці Керменчік будується Сімферополь (1784).

Ця злива змін назв та «заснувань» пов'язана з катерининською редакцією давньоруської історії, яка мала стати ідеологічним підґрунтям ствердження Росії на українських землях та основою для подальшого зміцнення ролі Російської імперії у Європі.

7.

Просування Росії на південь мало також економічне підґрунтя. Можливість безпечного освоєння колишнього Поля зумовила значний приплив російського населення з центральних губерній, що ще більше підривало їхнє господарство й змушувало тим міцніше триматися за українські родючі землі. Добрі врожаї вимагали портів для вивезення хлібу до Європи. Врожаї у 1778 — 1787 роках зросли на 500%, а обсяг торгівлі в Одесі 1764 — 1793 рр. — на 2200%. Торгівля призводила й до розвитку грошового господарства.

Погані дороги сприяли розвиткові ярмарок. Чумаки вводили в обіг гроші замість бартеру. Через родючість землі поміщики були вкрай зацікавлені у панщині, що зменшувало можливість оброку. Тож селяни були більше прив'язані до села та традиції. Міста ж заселялися переважно євреями та росіянами. Це спричиняло розбіжність у поглядах та закладало підґрунтя майбутнього конфлікту між селом та містом.

В економічній площині інтереси української шляхти та російського дворянства збігались. Це призводило до того, що економічне розшарування розводило українців не просто в політичному, але й у культурному плані. Український народ залишався без еліти. У той час, коли в Європі відбувалося формування модернових націй, українці виявилися осторонь націотворчих процесів. Не буде перебільшенням сказати, що націотворення, розвиток самосвідомості неможливі без участі в цих процесах міст. А міста якраз не були колискою української самосвідомості. У Галичині вони були польсько-німецько-єврейськими, на українському Сході — російськими.

Відтак початок складання української свідомості не міг пройти повз захоплення етнографією, але значно пізніше, ніж у Європі. Це, у свою чергу, призвело до гальмування процесу виникнення модерної національної самосвідомості.

Література

1. *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII — XVII вв. — М., 1973.
2. *Бестужев-Рюмин К.* О том, как росло Московское княжество и сделалось Русским царством. — Санкт-Петербург, 1866.
3. *Вернадский Г.В.* Московское царство. — Тверь-Москва, 1997. — Ч.1.
4. *Гришко В.* Историко-правове підґрунтя теорії III Риму. — Мюнхен., 1953.
5. *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С.7 — 27.
6. *Дві Русі.* — Київ, 2003.
7. *Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія. — Львів, Краків, Париж, 1993.
8. *Житие Аввакума.* — М., 2002.
9. *Зеньковский С.А.* Русское старообрядчество. Духовное движение семнадцатого века. — М., 1995.
10. *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. — Ч.1. — Источники русской истории. — Санкт-Петербург, 1861.
11. *Костомаров Н.И.* Собр. соч. кн.2, тт.4,5,6. — Санкт-Петербург, 1904.
12. *Костомаров Н.И.* Смутное время Московского государства в конце XVII ст. // Собрание сочинений, кн. 2. — тт. IV — VII. — Санкт-Петербург, 1904.

13. *Крупницький Б.* Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. — Мюнхен., 1952.
14. *Лотман Ю.М.* Механізм Смуты. (К типології русської історії культури) // Новый круг. — 1993. — №1. — С.173 — 185.
15. *Лотман Ю.М., Успенський Б.А.* Отзвуки концепції «Москва — Третий Рим» в ідеології Петра Первого. (К проблемі середньовічної традиції в культурі барокко) // Художественный язык средневековья. — М., 1982. — С.236 — 249.
16. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2-х тт. — Київ, 1994.
17. *Оглоблин О.* Московська Теорія III Риму в XVI — XVII ст. — Мюнхен., 1951.
18. *Панченко А.М.* «Потемкинские деревни» как культурный миф // Русская литература XVIII — начала XIX века в общественно-культурном контексте. — Ленинград, 1983.
19. *Платонов С.Ф.* Москва и Запад в XVI — XVII веках. — Ленинград, 1925.
20. *Плюханова М.Б.* Сюжеты и символы Московского царства. — Санкт-Петербург, 1995.
21. *Сахаров А.Н.* Политическое наследие Рима в идеологии Древней Руси // История СССР. — 1990. — № 3. — С.71 — 83.
22. *Синицына Н.В.* Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. — М., 1998.
23. *Сміт Е.* Національна ідентичність. — Київ, 1994.
24. *Успенський Б.А.* Восприятие истории в Древней Руси и доктрина «Москва — Третий рим» // Русское подвижничество. — М., 1996. — С.464 — 501.
25. *Флоровский Г.В.* Пути русского богословия. — Париж, 1988.
26. *Храповицкий А.В.* Дневник. 1782 — 1793. — М., 1902. — С.20.
27. *Яковенко Н.* Паралельний світ. — Київ, 2002.

Надійшла до редакції 24.03.2004 р.